

TRACJA ZACHODNIA JAKO REGION POGRANICZNY W ŚWIECIE PRZEMIAN GEOPOLITYCZNYCH I LUDNOŚCIOWYCH PO I WOJNIE ŚWIATOWEJ (1919–1928)

JĘDRZEJ PASZKIEWICZ

ABSTRACT. *Western Thrace as a border region in light of geopolitical and population changes after World War I (1919–1928).* The aim of the article is to show the borderlandness of the region called Western Thrace using the aspect of demographic and socio-political changes that occurred there after the First World War. Until the beginning of the 20th century this area was inhabited by communities with diverse cultural characteristics. Under Ottoman rule it was the part of a historical-geographical region called Thrace. It began to be recognised as a separate territorial unit and geopolitical question from the time of the Balkan Wars (Bulgarian Aegean Thrace, Turkish and Greek Western Thrace). It was finally annexed to Greece in 1920. On the basis of documentation from representatives of the Entente military, the League of Nations and the Greek authorities, the processes that contributed to the consolidation of a contemporary dichotomous cultural landscape in the region will be presented. On the one hand, it was subordinated to the paradigm of a unitary nation-state, while on the other hand, religious autonomy for more than a hundred thousand Muslims was included. In practice, however, this solution contributed to the isolation (ghettoisation) of the Muslim minority community, slowed down the integration of Muslims into Greek society and strengthened the control of the central administration over the affairs of the region.

STRESZCZENIE. Celem artykułu jest ukazanie pograniczności regionu o nazwie Tracja Zachodnia przez pryzmat zmian demograficznych i społeczno-politycznych, jakie nastąpiły tam po I wojnie światowej i przejęciu władzy przez Grecję. Do początku XX w. obszar ten, stanowiący część Turcji osmańskiej i zamieszany przez społeczności o zróżnicowanej charakterystyce kulturowej, stanowił część historyczno-geograficznego regionu o nazwie Tracja. Za odrębną jednostkę terytorialną zaczęto go uznawać od czasu wojen bałkańskich (buł. Tracja Egejska, tur. i gr. Tracja Zachodnia). W 1920 r. został on ostatecznie przyłączony do Grecji. Na podstawie dokumentacji pochodzącej od przedstawicieli wojsk Ententy, Ligi Narodów i władz greckich, przedstawione zostaną procesy, które złożyły się na ugruntowanie dychotomicznego krajobrazu kulturowego w regionie, funkcjonującego do czasów dzisiejszych. Z jednej strony podporządkowano je paradygmatowi unitarnego państwa narodowego, z drugiej uwzględniono autonomię religijną dla ponad stu tysięcy muzułmanów. W praktyce rozwiązanie to przyczyniło się jednak do izolowania (gettoizacji) muzułmańskiej wspólnoty mniejszościowej, spowolniło integrację muzułmanów ze społeczeństwem greckim i wzmocniło kontrolę administracji centralnej nad sprawami regionu.

Autor: Jędrzej Paszkiewicz, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, Polska, prosinac@amu.edu.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7115-9284>

Keywords: Western Thrace, borderland, migrations, Greece, Balkans

Słowa kluczowe: Tracja Zachodnia, pogranicze, migracje, Grecja, Bałkany

<https://doi.org/10.14746/bp.2024.31.9>

Pograniczność Tracji Zachodniej, wyodrębnionej jako terytorium historyczne i polityczne na początku XX wieku, należy rozpatrywać w dwóch aspektach. Po pierwsze, jest to region o stosunkowo młodej metryce, usytuowany w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwa greckiego z Bułgarią i Turcją. Początki tej odrębnej kategorii terytorialnej sięgają czasów, gdy na Bałkanach konkretyzowały się współczesne granice państwowe. W tym ujęciu za Trację Zachodnią uznaje się fragment historycznych ziem trackich, który w następstwie I wojny światowej przypadł Grecji (w odróżnieniu od Tracji Wschodniej pod władzą Turcji i niedookreślonej definicyjnie Tracji Północnej w Bułgarii)¹. Po drugie, w regionie tym od wieków współistnieją ze sobą odrębne, często pozostające w sprzeczności kultury, systemy wyznaniowe i grupy etniczno-narodowe. Zjawisko wielokulturowości Tracji Zachodniej, stanowiący swoisty spadek po okresie panowania osmańskiego, zyskało szczególny wymiar w latach 20. XX w., gdy w regionie ukonstytuowała się władza grecka. Przygraniczny charakter tego regionu stanowił wyzwanie dla rządzących, którzy widzieli w nim zarzewie potencjalnych niepokojów ze strony niegreckich wspólnot etniczno-narodo-

¹ Granice dużego obszaru geograficzno-historycznego, znanego od czasów starożytnych jako Tracja, nigdy nie zostały jednoznacznie ustalone. Do końca XIX w. termin ten odnosił się do rozległego obszaru rozciągającego się od Dunaju do Morza Egejskiego i od Bosforu do rzeki Struma (staroż. Strymon). Termin ten przez wiele stuleci funkcjonował w odniesieniu do tradycji religijnych, historycznych i cywilizacyjnych, osadzonych w spuściźnie rzymsko-bizantyńskiej. Na współczesny odbiór Tracji oddziaływały decyzje polityczne z przełomu XIX i XX wieku, które korespondowały z ekspansją terytorialną bałkańskich państw narodowych kosztem panowania osmańskiego. I tak na mocy postanowień Kongresu Berlińskiego (1878) Turcja osmańska musiała uznać odrębny status północnej części Tracji, którą nazwano Rumelią Wschodnią, a która w 1885 roku została anektowana przez Bułgarię. Pod koniec wojen bałkańskich (1913) do Bułgarii przyłączono kosztem Turcji część obszaru między rzekami Maricą (gr. Evros) na wschodzie i Mestą (gr. Nestos), który w bułgarskiej nomenklaturze funkcjonował jako Tracja Egejska lub Tracja Białomorska. Wschodnia część Tracji, tymczasowo zajęta w 1912 roku przez wojska bułgarskie, ostatecznie pozostała pod panowaniem tureckim. Pod koniec I wojny światowej, na mocy traktatu pokojowego między Ententą a Bułgarią z Neuilly (27 XI 1919), zwycięzcy przekształcili bułgarską i turecką część regionu w tymczasową „międzysojuszniczą” strefę okupacyjną pod naczelnym dowództwem francuskiego generała Charlesa Antoine’a Charpy’ego. W maju 1920 r. zachodnią część Tracji zdecydowano się przekazać Grecji (jednocześnie w latach 1920–1922 wojska greckie funkcjonowały we wschodniej części Tracji jako siły okupacyjne). Podział Tracji na zachodnią (grecką) i wschodnią (turecką) ostatecznie się wówczas ugruntował, znajdując odzwierciedlenie w traktacie pokojowym z Lozanny, (24 VII 1923); J. Dalègre, *La Thrace grecque, région frontière* „CEMOTI” 1994, t. 17, s. 133–134.

wych, za którymi stały interesy sąsiednich państw². W optyce Aten jak i międzynarodowych obserwatorów, opisujących sytuację w Tracji Zachodniej po zakończeniu I wojny światowej, dużą rolę w odbiorze nowo przyłączonego regionu odgrywały również negatywne stereotypy. Najczęściej były one identyfikowane z pojęciem peryferyjności, utożsamianym z zacofaniem gospodarczym, tradycjonalizmem tamtejszej ludności, a także kulturowym oddaleniem i komunikacyjnym odcięciem opisywanego obszaru od pozostałych części Grecji³.

Z pewnością na odbiór Tracji Zachodniej jako rejonu dzikiego, odizolowanego od reszty kraju i trudnego do okiełznania przez administrację oraz wojsko wpływała jego zróżnicowana topografia i surowe warunki pogodowe. Dostęp do granicy z Bułgarią utrudniają południowe i południowo-wschodnie zbocza Rodopów, które od czasów osmańskich były zamieszkane przez ludność muzułmańską — turekojęzyczną lub słowiańskich Pomaków. Pasma Rodopów sięgają aż do wybrzeża egejskiego, tworząc barierę między najważniejszymi dolinami rzecznyymi, w których tradycyjnie koncentruje się osadnictwo rolnicze i ulokowane są najważniejsze miasta. Po stronie wschodniej znajduje się równina rzeki Evros (buł. Marica, tur. Meriç), której dorzecze obejmuje także dużą część tureckiej Tracji. Jak pisano w raportach urzędniczych z lat 20. XX wieku, w porze deszczowej obszar ten był notorycznie zalewany przez rzekę, zasilaną przez liczne potoki spływające z pobliskich gór. W zasadzie uniemożliwiało to lokalną komunikację drogową, odcinając poszczególne miejscowości od kontaktu ze światem. W zachodniej części regionu usytuowane są doliny Komotini i Ksanti (w dorzeczu rzek Kosynthos oraz Nestos), gdzie znajdują się najkorzystniejsze warunki do osadnictwa i prowadzenia działalności rolniczej. Tradycyjna trasa, łącząca Trację Zachodnią i jej najważniejsze miasta z resztą Grecji, przebiega przez obszary nizinne, z kolei tereny górskie do tej pory uchodzą za izolowane pod względem komunikacyjnym. Tamtejszy klimat określano w dokumentacji z początków XX wieku jako nieprzyjazny i surowy, z wilgotnymi zimami, dużą ilością deszczu oraz śnie-

² Wartościową publikację o charakterze źródłowym i krytycznym, dotyczącą okresu omawianego w tekście, przygotował historyk M.I. Μπακιρτζής, *Η δυτική Θράκη στη μετάβαση (1913–1920). Ιστορική ανασκόπηση μέσα από σύγχρονες της εποχής πηγές*, Αθήνα 2016. O greckiej optyce wobec sytuacji etniczno-narodowej i politycznej Tracji Zachodniej w okresie międzywojennym piszą m.in. H. Χρήστος, *Η Θράκη απειλείται. Απόρρητη αλληλογραφία. Τουρκική στρατηγική, μυστική πολιτική, μειονοτικές ομάδες*, Αθήνα 2018, rozdz. 1; T. Κωστόπουλος, *Το „Μακεδονικό” της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους*, Αθήνα 2009, rozdz. 1–2. Na perspektywę bułgarską zwraca uwagę m.in. N. Vukov, *Resettlement waves, historical memory and identity construction: the case of Thracian refugees in Bulgaria* [w:] *Migration in the southern Balkans. From Ottoman territory to globalized nation states*, red. H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, R. van Boeschoten, New York–Dordrecht–London 2015, s. 63–85. Syntetyczne opracowanie o sytuacji muzułmanów w Grecji, z uwzględnieniem społeczności muzułmańskich z Tracji Zachodniej, stworzył S. Katsikas, *Islam and nationalism in modern Greece, 1821–1940*, Oxford 2021, rozdz. 6–7.

³ O metodologii i interdyscyplinarności badań naukowych nad pograniczami: M. Barwiński, *Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym — zarys problematyki*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2022, t. 4, s. 11–23; Ch. Wille, D. Gerst, M. Krämer, *The Multiplication of border methodology*, „UniGR-CBS Thematic Issue” 2021, t. 6, s. 11–17.

gu. W części równinnej, ze względu na nieprzepuszczalne gliniaste podłoże, problem stanowiła stojąca woda i mokradła. Utrudniało to rozwój regionalnej sieci komunikacyjnej i stanowiło zagrożenie dla ludności ze względu na obecność moskitów roznoszących zarazki malarii⁴.

Od 1923 roku cechą wyróżniającą Trację Zachodnią spośród innych ziem greckich stała się zinstytucjonalizowana autonomia religijna, która objęła tamtejszą ludność muzułmańską i do tej pory jest regulowana przez prawo międzynarodowe oraz przepisy prawa krajowego. Jak wynikało z postanowień przyjętych w traktacie pokojowym z Lozanny, blisko 102 tysiące muzułmanów, zamieszkujących obszar między rzekami Evros i Nestos, nie zostało uwzględnione w grecko-tureckiej akcji obowiązkowej wymiany ludności i otrzymało możliwość funkcjonowania w ramach odrębnej organizacji religijnej, uznawanej przez państwo greckie. Na mniejszość muzułmańską składały się społeczności o zróżnicowanej charakterystyce kulturowej i etnicznej. Różniły się od siebie pod względem języka, kultury i sposobów gospodarowania, w zasadzie jedynym łącznikiem między nimi był islam. Poszczególne grupy były rozczłonkowane geograficznie i językowo, w połowie lat 20. XX stały się mniejszością, jako że liczebną przewagę zdobyli wówczas etniczni Grecy. Największą część społeczności muzułmańskiej do czasów obecnych tworzy ludność turekojęzyczna, najliczniej zasiedlająca doliny rzeczne i płaskowyż, w wielu rejonach przemieszana z chrześcijanami, przeważnie Grekami. Słowiańskojęzyczni Pomacy w przeważającej części utrzymali się w trudno dostępnych pasmach górskich, przylegających do granicy z Bułgarią, a muzułmańscy Romowie prowadzili koczowniczy tryb życia lub osiedlali się na przedmieściach miast. O ile ludność turekojęzyczna politycznie ciążyła w kierunku Turcji, tak Pomacy i Romowie ulegli sturczeniu tylko w niewielkim stopniu i najczęściej zachowali swoją odrębność kulturową⁵.

Należy podkreślić, że nawet najsilniejsi ekonomicznie i najbardziej wpływowi turrecy członkowie tej społeczności nie uniknęli wewnętrznych podziałów i konfliktów środowiskowych lub personalnych. Z tego powodu muzułmanie nie zdołali stworzyć jednolitego frontu wobec działań władz greckich, które faworyzowały etnicznych Greków, licznie przybywających wówczas z zagranicy. Mniejszość ta funkcjonowała w politycznym rozbiciu, w zasadzie ograniczając się do własnej wspólnoty religijnej i środowisk lokalnych. Pod koniec I wojny światowej fiaskiem zakończyły się też

⁴ J. Bethemont, *Effets de frontière en Thrace occidentale*, „Géocarrefour” 2002, t. 77, nr 4, s. 367.

⁵ Na początku XX wieku, zwłaszcza w czasie rządów bułgarskich (1913–1919), część Pomaków migrowała z górzystych wiosek rodopskich w kierunku równin Komotini i Ksanti. Jak wynikało z ówczesnych relacji Pomacy, którzy przesiedlili się na niziny, zmieniali nazwiska i najczęściej przyjmowali język turecki z powodów politycznych, religijnych i pragmatycznych, ponieważ ułatwiało to ich integrację z lokalnymi społecznościami muzułmańskimi. Z drugiej strony Pomacy z wiosek znajdujących się w górach pozostali przy dialektach słowiańskich; K.N. Ζαφείρης, *Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμού* [w:] *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*, Κομοτηνή 2015, s. 409.

próby stworzenia odrębnej państwowości trackiej. Były one realizowane przez pojedynczych dowódców muzułmańskiego pochodzenia, którzy bez powodzenia próbowali odwoływać się do kulturowego dziedzictwa regionu. Projekt upadł pod presją irredentyzmów podsycanych przez miejscowych zwolenników współpracy z Turcją lub Bułgarią⁶.

TRENDY MIGRACYJNE I ZMIANY LUDNOŚCIOWE (1912–1928)

Zachodnia część Tracji została boleśnie doświadczona przez operacje wojenne i zmieniające się konfiguracje geopolityczne⁷. W okresie od 1912 do 1922 roku rejon ten znajdował się kolejno pod władzą osmańską, bułgarską, aliancką (Ententa) i grecką. Zmiany polityczne prowadziły do niszczenia infrastruktury, wymiany kadr administracyjnych i aktów przemocy wobec ludności cywilnej. Obszar ten został dotkliwie spustoszony podczas konfliktów z lat 1912–1913 i I wojny światowej. Masowe ruchy migracyjne korespondowały z dynamiką walk zbrojnych i politycznymi decyzjami o przebiegu granic. Wspomnienie tych migracji jest konstytutywne dla wszystkich wspólnot religijnych i etniczno-narodowych z obszaru Tracji Zachodniej. I tak w 1913 r. Grecy masowo opuszczali region w obawie przed represjami ze strony władz bułgarskich, które przejęły nad nim władzę cywilną i wojskową. Większa część greckich migrantów osiedliła się wówczas w Macedonii⁸. W tym samym czasie (1913–1918) do Tracji Egejskiej przybyło około 26 tysięcy Bułgarów, przeważnie z ziem macedońskich, wschodniej Tracji i Bułgarii. Celem władz było obsadzenie aparatu administracyjnego osobami bułgarskiego pochodzenia i kolonizacja terenów opuszczanych przez ludność grecką oraz muzułmańską. Do osadnictwa zachęcano również

⁶ O zasadach funkcjonowania autonomii muzułmanów w Tracji Zachodniej: J. Paszkiewicz, *Prawna i polityczna identyfikacja mniejszości muzułmańskiej w Grecji w latach 1923–1941* [w:] *Śladami Mistrza. Prace z historii najnowszej dedykowane Profesorowi Antoniemu Czubińskiemu*, red. S. Sierpowski, Poznań 2013, s. 209–220.

⁷ Informacje o rozbieżnych danych na temat struktury etniczno-religijnej w Tracji Zachodniej w latach 1919–1920: V. Aarbakke, *The Muslim minority of Greek Thrace* [praca doktorska], Bergen 2000, s. 28.

⁸ J. Dalègre, *La Thrace Grecque. Populations et territoire*, Paris 1977, s. 82. Trudno jest określić skalę greckiej emigracji z Tracji Zachodniej w latach 1913–1918. Według raportu pozarządowej instytucji o nazwie Komitet Uchodźców ich liczba wnosila ponad 36 tysięcy (łącznie z Grekami, którzy przybyli z innych części Bułgarii), co jednak zdaniem części historyków nie odpowiadało skali ówczesnej migracji. We wspomnianym dokumencie nie odnotowano osób, które nie zwróciły się do władz greckich o pomoc materialną. Według niektórych szacunków całkowita liczba Greków, którzy przybyli z całej Tracji po wojnach bałkańskich wynosiła około 120 tysięcy; K. Βακαλόπουλος, *Η θρακική έξοδος 1918–1922. Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το Γιαγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό*, Θεσσαλονίκη 2003, s. 100.

chłopów bułgarskiego pochodzenia, którzy w liczbie ponad 600 rodzin pojawili się w rejonie Komotini i Sapes⁹.

Odwroćenie procesu migracyjnego nastąpiło w latach 1919–1920 roku po militarnej klęsce Bułgarii w I wojnie światowej. Grecy wracali wówczas do Tracji Zachodniej przy wsparciu sił międzysojuszniczych i naprędce tworzonej greckiej administracji cywilnej. W początkowym okresie (1919–1921) na repatriację zdecydowało się około 50 tysięcy osób greckiego pochodzenia, do 1924 roku ich liczba wzrosła do blisko 71 tysięcy¹⁰. Jak pisano w raportach, każdego dnia pociągi kursujące do Aleksandroupolis (taką nazwę władze greckie nadały w roku 1920 portowemu miastu Dedeagacz; tur. Dedeağaç) przywoziły setki ludzi, którzy w większości zastawiali swoje domostwa zniszczone, splądrowane lub zasiedlone przez rodziny sprowadzone w czasach, gdy rządziła tam Bułgaria¹¹. Zniszczenia wojenne w regionie sięgały jeszcze czasów dwóch wojen bałkańskich, w pierwszej połowie lat 20. plagę stanowiły grabieże mienia i niepokoje o charakterze religijno-narodowościowym, podsycane przez środowiska współpracujące z sąsiednimi państwami. Jak opisywano w raportach administracji okupacyjnej, w dolinie Evros żadna z zamieszkanymi wiosek nie dysponowała odpowiednią ilością paszy dla zwierząt hodowlanych i występowały problemy z dostępem do wody pitnej. Z licznymi problemami borykały się również oddziały międzysojusznicze i wojsko greckie, które od maja 1920 r. przejmowało kontrolę nad regionem. Ponieważ musiały one polegać niemal wyłącznie na zaopatrzeniu lokalnym, rekwirowano budynki, zwierzęta i wozy należące do miejscowych gospodarzy, przeważnie muzułmanów oraz Słowian¹².

⁹ K. Γεραγιάς, *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920–1922*, Κατερίνη 2005 (reprint oryginalnego wydania z 1925 r.), s. 54, 94. W latach 1913–1918 ludność bułgarska opuszczała wschodnią część Tracji, zgodnie z porozumieniami międzyrządowymi z 1913 (traktat konstantynopolański) i 1915 roku. Z regionu tego wyjechało ponad 47 tysięcy Bułgarów. Ich miejsce zajmowali przeważnie tureccy imigranci z Bułgarii; I. Μιχαηλίδης, *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912–1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003, s. 107–108.

¹⁰ Powrót greckich uchodźców do Tracji rozpoczął się po przyjęciu zawieszenia broni w Mudros (listopad 1918 r.) i osiągnął punkt kulminacyjny w 1920 r., gdy grecka armia wkroczyła do Tracji w charakterze sił okupacyjnych.

¹¹ K. Βακαλόπουλος, op. cit., s. 132–133. Wstępne dane spisu ludności przeprowadzonego przez administrację międzysojuszniczą na przełomie 1919 i 1920 roku wskazywały, że Trację Zachodnią zamieszkiwało 179 497 ludzi. Największy odsetek stanowili Turcy (41,5%), następnie prawosławni Bułgarzy (24,5%) i Grecy (około 23%). Odsetek Pomaków — słowiańskojęzycznych muzułmanów zamieszkujących przeważnie górzyste pogranicze grecko-bułgarskie — określono na 6,5%, Żydów na 1,6% a Ormian na 0,8% (w oddzielnej kategorii „inni” umieszczono ponad 7 tysięcy osób, co stanowiło blisko 4% ogółu uwzględnionej ludności). Z ogłoszonego w pierwszej połowie 1920 r. spisu wynikało, że muzułmanie stanowili niespełna połowę ludności w regionie (86 573 osoby, prawie 49,5% ogółu mieszkańców). Sytuacja demograficzna i etniczno-religijna w regionie dynamicznie zmieniała się jednak w kolejnych miesiącach — nasiliły się wyjazdy Bułgarów, jednocześnie rozwijano akcję repatriacji Greków. Z tego względu ogłoszone oficjalnie w marcu 1920 r. wyniki spisu trudno uznać za miarodajne; Γ.Ε. Καλαντζής, *Η απογραφή των πληθυσμών της δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919*, „Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών” 2008, t. 15, s. 340.

¹² J. Dalègre, *Réfugiés en Grèce*, s. 9.

Ze względu na trudne warunki życia w Tracji Zachodniej wielu Greków wahało się z powrotem w rodzinne strony. Pomimo zachęt ze strony władz greckich, które obiecywały repatriantom pokrycie kosztów podróży i wsparcie finansowe na miejscu, część rodzin, zwłaszcza tych, które utrzymywały się z działalności handlowej i usługowej, postanowiła pozostać w Macedonii. Panowało przekonanie, że Tracja Zachodnia, źle skomunikowana z resztą kraju, z niechętną państwu greckiemu ludnością i niepewnymi granicami, nie miała perspektyw rozwoju. W rezultacie najczęściej wracali tam rolnicy i ci, którzy nie poradzili sobie z realiami emigracji¹³.

W optyce bułgarskiej okres po zakończeniu I wojny światowej był czasem eliminowania obecności Bułgarów w Tracji Zachodniej. Jak wynika z relacji przedstawicieli administracji międzysojuszniczej z końca 1919 r., w pierwszym rzucie do Bułgarii wyjeżdżały rodziny urzędników i rolników, które pojawiły się w regionie po 1913 roku. Dołączali do nich miejscowi Słowianie, którzy we wcześniejszych latach współpracowali z administracją bułgarską i dlatego obawiali się represji ze strony greckiej. Uciekinierzy byli atakowani przez uzbrojone bandy złożone z Greków i muzułmanów, które nękały karawany, plądrowały bagaże, rekwirowały żywy inwentarz¹⁴. Zdaniem strony bułgarskiej na przełomie 1919 i 1920 roku Trację Zachodnią opuściło blisko 60 tysięcy Bułgarów, którzy najczęściej osiedlali się w południowej Bułgarii lub największych miastach. Wielu z nich kultywowało potem tradycje związane z wcześniejszym miejscem pobytu lub pochodzenia. W bułgarskiej rzeczywistości społeczno-kulturowej społeczność tę przyjęło się określać mianem Traków¹⁵. Kolejna fala emigracji ludności utożsamianej z żywiołem bułgarskim (przez administrację grecką określanej mianem sławofońskej) nastąpiła w latach 1922–1925 w ramach realizacji traktatu pokojowego z Neuilly (27 XI 1919 r.), gdzie znalazły się postanowienia o dobrowolnej wymianie Bułgarów osiadłych w Grecji i Greków zamieszkujących Bułgarię. W celu wdrożenia umowy utworzony został wspólny komitet do spraw migracji, a akcję prowadzono do końca 1928 roku.

Początkowo (1920–1922) liczebność populacji słowiańskojęzycznej w Tracji Zachodniej nie ulega widocznemu zmniejszeniu, jako że do października 1923 roku nie była ona objęta akcją wymiany ludności między Grecją a Bułgarią. Sytuacja uległa zmianie po nasileniu represji przez władze greckie. Tamtejsi Słowianie byli oskarżani o działalność antygrecką i wspieranie probułgarskich band rozbójniczych, część rodzin przesiedlono w 1922 i 1923 roku do Grecji środkowej oraz południowej, osadzono na Krecie i Sporadach. Wioski słowiańskie odizolowano i prowadzono tam zastrzeżone kontrole wojskowe. Pod presją tych wydarzeń komisja mieszana postanowiła objąć Słowian z Tracji Zachodniej procedurami związanymi z międzypaństwową akcją migracyjną, przewidującymi wypłatę rekompensat za pozostawiony dobytek.

¹³ Ibidem, s. 336.

¹⁴ Ch. Nedeltchev, *Le problème de la Thrace occidentale*, Paris 1943, s. 32–33.

¹⁵ М. Маркова, *Българите в Западна Тракия — граници и идентичности, XIX век – 30-те години на XX век*, София 2021, s. 118.

Szacuje się, że w latach 1923–1925 roku region opuściło blisko 20 tysięcy osób słowiańskiego pochodzenia. Wielu podkreślało, że nie chciało opuszczać swoich domów, a ich emigracja została wymuszona przez represyjne praktyki ze strony greckiego wojska i administracji¹⁶.

Znacznie rzadziej od pozostałych grup etniczno-wyznaniowych migrowali z Tracji Zachodniej tureccy muzułmanie. Szacuje się, że po drugiej wojnie bałkańskiej obszar ten opuściło około 30 tysięcy osób, najczęściej w wyniku realizacji bułgarsko-tureckiej konwencji o wymianie ludności przygranicznej z 1913 roku. Podczas I wojny światowej liczebność populacji muzułmańskiej utrzymała się na stabilnym poziomie (około 100 tysięcy), jako że muzułmanie nie stanowili głównego celu represji ze strony władz bułgarskich. W latach 20. XX wieku, czyli po przejęciu przez Grecję Tracji Zachodniej, do Turcji wyjechało około 5 tysięcy ludzi. W większości byli to zamożni mieszkańcy miast i rolnicy zamieszkujący w dolinie Evros. Większość z nich osiedliła się w Stambule, ludność wiejska emigrowała do Tracji Wschodniej¹⁷. Według opublikowanych w 1928 roku wyników greckiego spisu powszechnego, muzułmanie z Tracji Zachodniej stanowili 33,8% ludności regionu (102 621 osób). Spośród nich 84 585 (82,7% wszystkich muzułmanów) deklaroowało, że ich językiem ojczystym był turecki. Dialekty pomackie (ukryte w wynikach spisu w kategorii „język bułgarski”) były deklarowane jako ojczyste przez 16 740 osób (16,3% populacji muzułmańskiej). Zdecydowaną większość ludności stanowili Grecy (60,4%, 183 247 osób). Niewielki udział w demografii regionu mieli Żydzi i Ormianie (1% i 0,6%), którzy zamieszkiwali największe miasta¹⁸.

Gwałtowna zmiana demograficzna w regionie nastąpiła w latach 1923–1925, gdy po wojskowej klęsce Grecji w Azji Mniejszej i podpisaniu rozejmu w Mudanii (11 X 1922 r.) ludność grecka z Turcji masowo napływała do państwa greckiego. Podczas gdy uchodźcy greckiego pochodzenia z Anatolii i wschodniej części wybrzeża egejskiego zazwyczaj tłoczyli się w portach Grecji południowej, ci z Tracji Wschodniej, Stambułu, Pontu lub Bitynii (migrujący przez Cieśniny Czarnomorskie) korzystali z połączeń kolejowych lub dróg wiodących przez ziemie trackie. Nasilenie migracji przypadło na jesień 1922 r. i miesiące zimowo-wiosenne 1923 r., gdy Grecja i Turcja przyjęły protokół o obowiązkowej wymianie ludności między obu państwami. Szacuje się, że w latach 1923–1928 ogólna liczba ludności Tracji Zachodniej wzrosła o po-

¹⁶ Ogółem akcja wymiany ludności między Grecją a Bułgarią objęła 251 miejscowości w Bułgarii i 760 w Grecji (501 w Macedonii oraz 259 w Tracji Zachodniej). Łączna liczba Bułgarów, którzy opuścili Macedonię i Trację wyniosła około 95 tysięcy osób, podczas gdy do Grecji przybyło blisko 45 tysięcy Greków z Bułgarii. W akcji nie wzięło udziału około 140 tysięcy Bułgarów i 12 tysięcy Greków; N. Vukov, op. cit., s. 69.

¹⁷ K. Φωτιάδης, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Αντική Θράκη. Η συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919–1930*, Αλεξανδρούπολη 1995, s. 64–65.

¹⁸ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, Αθήναι 1933, s. 280–281.

nad 50%, a Grecy osiągnęli wówczas zdecydowaną przewagę liczebną nad muzułmanami. W listopadzie 1922 r. służby pomocowe, greckie i delegowane przez Ligę Narodów, oceniały, że w ciągu całego roku do regionu mogło przybyć nawet 300 tysięcy osób. Pół roku później wysłannicy Ligi Narodów określili ich liczbę na 150 tysięcy. W kwietniu 1925 r., po sfinalizowaniu akcji obowiązkowej wymiany ludności, Wysoki Komisarz ds. Uchodźców w północno-wschodniej Grecji płk George Devine Treloar szacował liczbę uchodźców, którzy pozostali w Tracji Zachodniej na 85 tysięcy, a według spisu ludności z 1928 r. w regionie przebywało łącznie 107 607 osób greckiego pochodzenia. Liczba ta obejmowała także dzieci urodzone na terenie Grecji, ale nie uwzględniała zgonów z lat 1923–1928¹⁹. Ponieważ śmiertelność w ramach tej grupy w 1923 r. sięgała co najmniej 10%, można wnioskować, że w Tracji Zachodniej przebywało w tym czasie nawet 180 tysięcy osób, czyli więcej niż wynosiła liczba wszystkich dotychczasowych mieszkańców²⁰.

Tab. 1. Liczebność i struktura etniczna ludności Tracji Zachodniej według wybranych danych z lat 1919–1928²¹

	Rok	Grecy	Muzułmanie (w tym Pomacy)	Bułgarzy	Pozostali	Ogółem
1.	1919 (dane dostarczone Entencie przez stronę buł.)	32 553	98 035 (20 309)	81 457	7 678	219 723
2.	1920 (spis przeprowadzony przez administrację międzysojuszniczą)	56 114	86 578 (11 848)	54 092	7 906	204 690
3.	1923 (dane przedstawione przez delegację gr. podczas rozmów pokojowych w Lozannie)	199 664 (w tym 105 438 gr. uchodźców)	95 407	16 828	2 295	314 194
4.	1923 (dane przedstawione przez delegację tur. podczas roz- mów pokojowych w Lozannie)	33 904	129 118	26 266	2 403	191 691

¹⁹ Ibidem, s. 35.

²⁰ *Archives de la Société des Nations, Fonds Nansen* [dalej: ASN FN], C. 1128,teczka 4, 22.04.1923.

²¹ Dane dla okresu sprzed 1919 r. nie zostały uwzględnione w tabeli ze względu na ich szacunkowy charakter.

Tab. 1. Liczebność i struktura etniczna ludności Tracji Zachodniej (cd.)

	Rok	Grecy	Muzułmanie (w tym Pomacy)	Bułgarzy	Pozostali	Ogółem
5.	1928 (gr. spis ludności; kryterium jęz. ojczystego)	183 247	110 449 (w tym jęz. tur.: 93 709, jęz. słow.: 16 740)	1 059	8 416	303 171

(Na podstawie: 1. Ст. Трифонов *Антантата в Тракия 1919–1920 г.*, София 1989, s. 105–106; 2. Καλαντζής Γ.Ξ., *Η απογραφή των πληθυσμών της δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919*, „Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών” 2008, t. 15, s. 348; 3. AYE 1923,teczka F95/4, dok. nr 2001 (7.07.1923); 4. S.L. Meray, *Lozan Barış Konferansı tutanaklar belgeler*, Ankara 1969, s. 54–59; 5. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, Αθήναι 1933, s. 81.

NOWE OSADNICTWO GRECKIE. OKOLICZNOŚCI I SPOSOBY DZIAŁANIA (1923–1928)

Większość greckich uchodźców pokonywała granicę turecko-grecką w okolicach Edirne, następnie szła wzdłuż rzeki Evros w kierunku Aleksandroupolis, a stamtąd przez Komotini (tur. Gümülcine) i Ksanti (tur. İskeçe) podążała do macedońskiej Kawali i Salonik. Przybysze mogli korzystać w zasadzie z jednej trasy ze względu na nieprzejezdnosc innych dróg²². Informacje o braku podstawowej infrastruktury komunikacyjnej, wszechobecnym błocie i koleinach dominują w większości relacji o Tracji Zachodniej z lat 1919–1923, niezależnie od ich autorstwa. Jak relacjonowali w 1925 roku francuscy korespondenci, tamtejsza sieć drogowa należała do najgorszych na Bałkanach. W szczególności zwracano uwagę na bardzo zły stan szlaku wiodącego doliną Evros, pokonywanego przez większość uchodźców, który w większej części był nieutwardzony i systematycznie podmywany przez górskie dopływy rzeki. Problematiczne było korzystanie z ciężarówek i lżejszych samochodów, a wyżej położone trasy były dostępne wyłącznie dla zwierząt jucznych. Uchodźcy często musieli poruszać się pieszo po jednotorowej linii kolejowej, wiodącej wzdłuż rzeki Evros, jako że kolej nie była w stanie zaspokoić wszystkich potrzeb. Pojedynczy tor był zresztą w bardzo złym stanie technicznym, składy mogły rozwinąć co najwyżej 30 km na godzinę ze względu na konieczność pokonywania licznych zakrętów. Brakowało również taboru — przed wojną na trasie Edirne–Dedeagacz kursowały dwa pociągi tygodniowo²³.

²² K. Φωτιάδης, op. cit., s. 56.

²³ J. Dalégre, *Réfugiés en Grèce: la Thrace occidentale 1922–1928*, „Cahiers balkaniques” 2016, t. 44, s. 4.

Gdy w październiku 1922 r. władze okupacyjne pod dowództwem generała Charlesa Antoine'a Charpy'ego nadzorowały ewakuację wojsk greckich z Tracji Wschodniej, żadna umowa nie zobowiązywała greckojęzycznej ludności prawosławnej do opuszczenia tego obszaru. Tamtejsi Grecy wyjeżdżali jednak masowo w obawie przed represjami tureckimi. Świadkowie tych wydarzeń opisywali wszechogarniającą panikę, która wówczas ogarnęła ludność grecką i ormiańską. Jak relacjonował pod koniec 1922 roku wysłannik amerykańskiej gazety „Daily Star” Ernest Hemingway, kolumny uciekinierów, głównie greckich rolników, które przekraczały Evros w rejonie Edirne, rozciągały się na ponad 20 mil. Na wozach ciągniętych przez krowy i woły siedzieli wyczerpani ludzie, wielu wędrowało pieszo, podążając w deszczu z dobytkiem na plecach. Zmęczeni żołnierze greccy starali się zabezpieczyć trasę i chronić uchodźców przed atakami ze strony grasujących band²⁴. Opisy oddające anarchię panującą w Tracji w 1922 i 1923 roku odnaleźć można w listach płk. G. Treloara. Jak pisał on w październiku 1922 roku, uchodźcy napływali w dzień i noc, a droga do Aleksandroupolis stanowiła nieprzerwany ciąg ludzi, wozów i zwierząt. W ocenie komisarza większość z nich chciała jak najszybciej opuścić obszar zachodniotracki i podążać w głąb Grecji. Choć przebywali już w regionie zarządzanym przez administrację i wojsko greckie, obawiali się, że oddziały tureckie, zachęczone zwycięstwem w Anatolii, naruszą granicę i przybędą na pomoc miejscowym muzułmanom.

Aleksandroupolis był kluczowym punktem tranzytowym dla uchodźców. Przez miasto przebiegała linia kolejowa i droga, pozwalające kontynuować podróż w kierunku zachodnim. Był to również jedyny większy port w Tracji Zachodniej z infrastrukturą pozwalającą obsłużyć przybywających z Turcji i przyjmować większe okręty. Wędrujący Grecy w większości zamierzali kontynuować podróż za pomocą pociągów, co było jednak bardzo utrudnione z uwagi na ich przepełnienie i niewielką częstotliwość kursowania. Zły stan techniczny jednotorowej linii kolejowej uniemożliwiał zwiększenie ilości składów lub wagonów do Kawali i Salonik, dlatego wielu przybyszów utknęło w mieście, które było do tego nieprzygotowane i z trudem podnosiło się ze zniszczeń wojennych (przed wojną liczyło ono około 6 tysięcy mieszkańców). Jak pisał w listopadzie 1922 r. zwierzchnik greckiej administracji w regionie A. Mavridis, połowa uchodźców spała w namiotach wojskowych dostarczonych przez oddziały międzysojusznicze, po dziesięć do piętnastu osób na namiot, a pozostali pod gołym niebem. Brakowało jedzenia, wody pitnej, suchych ubrań i opieki sanitarnej. Opóźniał się wyładunek parowców, które przeładowane uchodźcami nawet przez kilka dni musiały czekać na redzie portowej. Ten sam problem dotyczył dostaw żywności, która była transportowana do Tracji Zachodniej wyłącznie drogą morską²⁵. W mieście było też wielu zdemobilizowanych żołnierzy, ewakuowanych

²⁴ Ç. Oğuz, *Reality of the Magic of the East: Hemingway on the Greco-Turkish War and the Refugee Procession in Eastern Thrace*, „Diacronie. Studi di storia contemporanea” 2019, t. 40, nr 4, s. 12.

²⁵ Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο (Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών [dalej: ΑΥΕ] ΑΑκ/ΚΑ (Μακεδονικά), teczka 48, dok nr 24438 (13.11.1922).

z Turcji, którzy czekali na transport do tzw. Starej Grecji. Sytuacja groziła wybuchem niepokojów społecznych²⁶.

W obliczu katastrofy humanitarnej spowodowanej masowym napływem uchodźców greckiego pochodzenia, region stał się polem działania dla wielu zagranicznych organizacji charytatywnych. Na przełomie 1922 i 1923 roku zgromadzono i uruchomiono także środki na rzecz podjęcia zorganizowanej akcji osadniczej, która miała pomóc w ustabilizowaniu sytuacji społeczno-ekonomicznej w Grecji. Fundusze pochodziły z zagranicznych kredytów, gwarantowanych przez siły międzynarodowe. Za akcją osadniczą, realizowaną w latach 1923–1928 głównie w północnych regionach państwa greckiego, odpowiadały kolejne rządy greckie i członkowie Komisji ds. Osiedlania Uchodźców, funkcjonującej pod auspicjami Ligi Narodów. Tracja Zachodnia była strategicznym obszarem dla tych działań, ponieważ stanowiła atrakcyjny rejon pod osadnictwo. Była słabo zaludniona, z ziemią, która wcześniej w większości należała do muzułmanów i czekała na wywłaszczenie (w 1920 roku w rękach muzułmańskich znajdowało się 84% gruntów rolnych). Grecy uchodźcy przeważnie gromadzili się w rejonach równinnych i okolicach największych miast. Raczej nie zapuszczali się w góry, które stanowiły domenę tradycyjnego osadnictwa muzułmańskiego. Obecność ludności muzułmańskiej zmarginalizowano natomiast tuż przy granicy grecko-tureckiej, w dolinie Evros oraz między Soufli a Aleksandroupolis. Najwyższy odsetek nowo przybyłych greckich osadników odnotowano właśnie w przygranicznej prefekturze Evros. W 1923 roku na terenach wiejskich stanowili oni blisko 70% ludności, a w Aleksandroupolis 80%²⁷.

W myśl planów zakładających osadnictwo greckich przybyszów w Tracji Zachodniej, dalekosiężnym celem akcji osadniczej było stworzenie stabilnych i nowoczesnych podstaw społeczno-ekonomicznych, opartych na liczebnej dominacji ludności greckojęzycznej w regionie. Priorytetem było lokowanie uchodźców głównie na obszarach rolniczych i jednoczesna kolonizacja terenów, które nadawały się do rozwinięcia nowoczesnej gospodarki rolnej. Początkowo osadnicy otrzymywali gospodarstwa i grunty pozostawione przez ludność bułgarską oraz muzułmańską emigrującą z Grecji. W kolejnym etapie w ich ręce trafiały parcele uzyskane w ramach reformy rolnej. Ważnym elementem operacji osadniczej było zaplanowanie i przeprowadzenie inwestycji infrastrukturalnych nastawionych na zagospodarowanie nieużytk-

²⁶ ASN FN, C.1128, teczka 8 (29.10.1922). We wrześniu 1922 r. do pomocy uchodźcom przybywającym z Tracji wschodniej i Stambułu zaangażowały się brytyjskie i amerykańskie organizacje pomocowe (np. powiązane z Czerwonym Krzyżem *Near East Relief*, *All British Appeal* i *Save the Children* — towarzystwo prowadzone przez Lady Rumbold). Pod nadzorem międzynarodowym wzdłuż trasy uchodźców tworzone punkty żywieniowe. Początkowo ośrodek koordynujący pomoc humanitarną działał w Komotini, z czasem przeniesiono go do Aleksandroupoli; por. A. Klapsis, *Research Note: American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922–1923*, „Genocide Studies and Prevention: An International Journal” 2011, t. 6, nr 1, s. 98–105.

²⁷ Υπουργείον Υγείνης, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, *Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923, s. 6–7.

ków (np. melioracja bagien, przekształcenie pastwisk w pola uprawne), tworzenie nowych wspólnot osadniczych i rozbudowę sieci komunikacyjnej na poziomie lokalnym oraz regionalnym²⁸.

Za działania te odpowiadał płk G. Treloar, stojący na czele delegatury Ligi Narodów w Tracji Zachodniej²⁹. W jego przekonaniu ważnym aspektem porządkowania sytuacji w regionie było wprowadzenie nowoczesnych zasad gospodarowania ziemią i przekonanie do nich ludności napływowej. Ważną częścią tej polityki było egzekwowanie zasad porządkowych i dyscyplinowanie przybyszów. I tak warunkiem otrzymania pomocy przez uchodźców była ich bezwzględna współpraca z administracją oraz wojskiem. Poszczególne grupy uchodźców, przebywające w regionie, kontaktowały się z urzędnikami i przedstawicielami Ligi Narodów za pośrednictwem swoich przedstawicieli. Byli zobowiązani do wspierania potrzebujących w ramach swoich wspólnot i musieli w stosunkowo krótkim czasie podjąć działalność zarobkową. W zamian osadnicy rolni mogli liczyć na nisko oprocentowane kredyty, dostawali sprzęt rolniczy, nasiona i zwierzęta hodowlane. Uchodźców zatrudniano także do utwardzania dróg, produkcji cegieł i węgla drzewnego. Kobiety, których było bardzo dużo wśród uchodźców, udzielały się w usługach i starały wykorzystać w działalności gospodarczej swoje umiejętności przywiezione z Turcji (produkcja jedwabiu, dywanów, różne rodzaje rękodzieła)³⁰.

Jedną z podstawowych form akcji osadniczej w Tracji Zachodniej było zakładanie odrębnych osiedli złożonych w etnicznych Greków. Administratorzy podkreślali, że do powstających wsi należało kierować uchodźców legitymujących się zbliżonym pochodzeniem i zwyczajami, tak aby w krótkim czasie stworzyli oni względnie zintegrowane społeczności lokalne. W odróżnieniu od Macedonii, gdzie uchodźcy byli zwykle lokowani bez należytego rozeznania w kwestii ich umiejętności czy możliwości adaptacyjnych, w Tracji Zachodniej starano się jednak zbierać pewną wiedzę na ten temat. Z powszechnego spisu ludności z 1928 r. (opublikowanego w 1930 r.) wynikało, że na obszary wiejskie zazwyczaj byli kierowani przybysze z Tracji Wschodniej i Bułgarii, obeznani w działalności rolniczej. Z kolei ośrodki miejskie były licznie zasiedlane przez uchodźców wywodzących się z miast Pontu, Azji Mniejszej i Stambułu. Wspólnoty greckie z Gór Pontyjskich próbowano osiedlać w wybranych osadach tuż przy granicy z Bułgarią, opuszczonych przez ludność bułgarską³¹.

Z zaleceń realizatorów akcji osadniczej wynikało, że nowe osiedla należało tworzyć w „bezpiecznym” oddaleniu od wsi muzułmańskich, żeby nie prowokować

²⁸ D. Pentzopoulos, *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962, s. 111–114.

²⁹ Por. M.Γ. Σέρρης, *George Divine Treloar: ο Αρμοστής της Κοινωνίας των Εθνών και η προσφορά του στην αποκατάσταση των ελληνικών προσφύγων στη Θράκη (1923–1926)* [w:] *Αναπαράστάσεις και αποχωρισμοί. Τιμητικός τόμος στη μνήμη της Μάρθας Πύλια*, Κομοτηνή 2015, s. 329–351.

³⁰ SDN FN, C. 1128, dok. nr 10 (18.01.1923).

³¹ Por. N. Παπαδόπουλος, *Η εγκατάσταση των προσφύγων* [w:] Γ. Δρακόπουλου, *Λεύκωμα Θράκης – Μακεδονίας*, Κομοτηνή 1932, s. 165.

konfliktów z zasiedziałymi mieszkańcami. W praktyce było to jednak niemożliwe z uwagi na to, że tereny nizinne, poddane najsilniejszej presji migracyjnej ze strony greckich przybyszów, były także miejscem życia wielu muzułmanów, przeważnie turekojęzycznych. W rezultacie najczęściej greckich osad powstawało wokół najlepiej skomunikowanych ośrodków o największej randze administracyjnej, natomiast ludność muzułmańska funkcjonowała w bardziej peryferyjnych rejonach³². Za modelowe dla akcji osadniczej na początku lat 20. XX rozwiązania uznawano stworzenie od podstaw osad Kirlik 1 i Kirlik 2, które następnie przemianowano na Treloaria i Procteria (z myślą o upamiętnieniu G. Treloara i jego najbliższego współpracownika Jamesa Proctera). Ulokowano je pod koniec 1923 roku na południe od Komotini. Początkowo były to osiedla namiotowe, które zasiedliło blisko półtora tysiąca ludzi. Z czasem liczba mieszkańców wzrosła do ponad 2 tysięcy, pojawiły się budynki mieszkalne i gospodarcze. Stopniowo, w oparciu o pomoc z zewnątrz, rozwijano tam działalność rolniczą i usługową. Mimo to osadnicy borykali się z niedostatkami sprzętu rolniczego, paszy i nasion oraz byli dziesiątkowani przez choroby — zapalenie płuc zimą oraz malarię i czerwone w miesiącach wiosenno-letnich³³. Pomimo wielu trudności, pod nadzorem międzynarodowym w Tracji Zachodniej udało się stworzyć w latach 20. XX wieku ponad 230 takich ośrodków, zamieszkałych przez ponad 72 tysięcy ludzi — przybyszów greckiego pochodzenia (w tym pięć osiedli mieszkaniowych w Komotini i cztery w Ksanti)³⁴. Oczywiście wielu uchodźców musiało bez żadnego wsparcia odnaleźć się w miejscowych realiach, zwłaszcza w miastach, gdzie Komisja ds. Osiedlania Uchodźców była mniej zaangażowana w pomoc. Niektórzy żyli w prowizorycznych schronieniach jeszcze w latach trzydziestych. Poza tym nie udało się utrzymać wszystkich nowo stworzonych osad wiejskich. Jak pisał niemiecki geograf Joachim Heinrich Schultze, który w 1930 roku śledził rezultaty akcji osadniczej, w Tracji Zachodniej wiele świeżo założonych wsi nie miało odpowiednich warunków, aby przetrwać. Odpowiednie perspektywy miały wyłącznie osady usytuowane koło szlaków komunikacyjnych i pozbawione sąsiedztwa terenów podmokłych — siedlisk malarii. Warunkiem powodzenia była także dostępność wystarczającej ilości ziemi uprawnej i wody pitnej. Z tego powodu zazwyczaj niepowodzeniem kończyły się próby kompleksowego osiedlania greckich uchodźców w rejonie górskim³⁵. Problematiczna była także ich integracja z miejscową ludnością, nie tylko

³² W Ksanti i Komotini odsetek muzułmańskiej stanowił odpowiednio 31% i blisko 42%. W Aleksandroupolis wynosił on zaledwie 6%, a wzdłuż granicy z Turcją w dolinie Evros oscylował od 2% (Soufli) przez 13% (w części północnej) po 18% (w Didymoteicho — jednym z ważnych muzułmańskich ośrodków religijnych); K.N. Ζαφείρης, op. cit., s. 411.

³³ M.Γ. Σέργης, op. cit., s. 344.

³⁴ N. Παπαδόπουλος, op. cit., 170–177; K. Φωτιάδης, op. cit., s. 78–80.

³⁵ J.H. Schultze, *Neugriechenland, Eine Landeskunde Ostmakedoniens und Westthrakiens mit besonderer Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistsiedlung und Wirtschaftsgeographie*, „Petermanns Mitteilungen” 1937, nr 233, s. 300–302. W podsumowaniach akcji osadniczej w Tracji Zachodniej wskazywano, że urzędnicy odpowiedzialni za przydzielanie rodzin uchodźczych do poszczególnych lo-

muzułmanami, ale i Grekami, którzy od pokoleń żyli w Tracji Zachodniej. Pomoc, którą otrzymywali przybysze była źle przyjmowana przez „tubylców”, którzy również znajdowali się w potrzebie, w dodatku musieli ponosić wysokie koszty utrzymania nowo tworzonej administracji. W 1928 roku w jednej z greckojęzycznych gazet z Komotini pisano nawet, że uchodźcy powinni nosić specjalne oznaczenia, aby można było unikać codziennych kontaktów z nimi. Zdarzały się przypadki, że „miejscowi”, zwłaszcza na wsiach, unikali poślubiania kobiet z rodzin osadników, ponieważ uznawano je za zdemoralizowane i leniwe³⁶.

SYTUACJA LUDNOŚCI MUZUŁMAŃSKIEJ W ŚWIELE RAPORTÓW MIĘDZYNARODOWYCH

Ważną kwestią, poruszaną w raportach na temat prowadzenia akcji osadniczej w Tracji Zachodniej, było utrzymanie spokoju publicznego w relacjach między nowo przybyłymi Grekami a muzułmanami, których chroniły gwarancje prawnomiędzynarodowe. W praktyce zadanie to było trudne do realizacji ze względu na duże obciążenia, nałożone na miejscową ludność przez grecką administrację i armię. Muzułmanie, którzy przed masowym napływem greckich uchodźców (1922/1923) stanowili większą część mieszkańców regionu, byli w największym stopniu nękani obowiązkowymi dostawami dla wojska, rekwizycjami środków transportu i budynków gospodarczych oraz mieszkalnych³⁷. Wysłannikom Ligi Narodów skarżyli się, że władze greckie naruszały ich prawa własnościowe, lokując greckich uchodźców w gospodarstwach i na ziemi należących do społeczności islamskich. Rekwizycje własności muzułmańskiej mogły dotyczyć domu, stajni, strychu lub pokoju, co oznaczało, że uchodźcy i tureckojęzyczni muzułmanie często musieli korzystać z tego samego budynku lub podwórza. Z badań przeprowadzonych w połowie 1924 roku pod auspicjami Mieszanej Komisji ds. Wymiany Ludności wynikało, że blisko 2 tysiące rodzin greckich umieszczono w ponad półtora tysiąca gospodarstw należących do muzułmanów. Najczęściej współdzieliły one miejsce zamieszkania z gospodarzami. Według autorów raportu problem stanowiły także osiedla namiotowe, które niejednokrotnie tworzone na obrzeżach muzułmańskich osad bez należytego poszanowania praw własnościowych. Turcja interweniowała w tej sprawie na forum Ligi Narodów, protestując przeciwko, jak to określono, nadzwyczajnemu uprzywilejowaniu greckich przybyszów w Tracji

kalizacji popełniali liczne błędy w wyborze miejsc osiedlenia. W szczególności brakowało wiarygodnych danych o warunkach klimatycznych, glebowych i przyrodniczych; A. Μαρκέλλος, *Από το παρελθόν και εις το μέλλον* [w:] *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας, Θρακική Στοά*, Κομοτηνή: 1932, s. 47–50.

³⁶ D. Pentzopoulos, op. cit., s. 211; K. Κατσάπης, *Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* [w:] *Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, red. Γ. Τζεδόπουλος, Αθήνα 2003, s. 114–117.

³⁷ SDN FN, C. 1128, dok. nr 4 (12.04.1923).

Zachodniej, co prowadziło do naruszania praw miejscowej ludności muzułmańskiej. Zdaniem strony tureckiej praktyka lokowania uchodźców w domostwach muzułmańskich wbrew woli właścicieli prowadziła do dyskryminowania oraz prześladowania autochtonicznej ludności z regionu, wbrew ustaleniom traktatu pokojowego z Lozanny³⁸.

Wedle szacunkowych ocen, w pierwszej połowie lat 20. XX wieku władze greckie zarekwirowały blisko 50% ziemi, żywego inwentarza i budynków o różnym charakterze należących do muzułmanów, przeważnie w południowej części regionu. W kolejnych latach oddawano ziemię prawowitym właścicielom, choć zdarzały się przypadki, że uruchamiano administracyjne zasady jej wykupu przez państwo za odgórnie ustalone kwoty, najczęściej niekorzystne dla rolników. W 1927 r. rząd grecki przedstawił listę nieruchomości, które zamierzał wykupić od muzułmanów, ale nie zakończyło to procesu przejmowania mienia na podstawie jednostkowych zarządzeń administracyjnych. Władze deklarowały, że wypłacą rekompensatę za zarekwirowane towary, plony, zwierzęta, wozy i narzędzia rolnicze oraz dniówki za pracę na rzecz państwa. Warunkiem otrzymania pieniędzy było jednak udokumentowanie rekwizycji lub zleconej wcześniej pracy poprzez okazanie zaświadczenia urzędniczego. Większość poszkodowanych nie dysponowała wymaganą dokumentacją, w rezultacie odszkodowania wypłacono niewielu osobom³⁹.

Muzułmanie często uważali, że zostali okradzeni z ziemi w wyniku reformy rolnej i wywłaszczenia czyftlików — dużych majątków rolnych, zarządzanych przez osoby prywatne lub gminy muzułmańskie. W Tracji Zachodniej wywłaszczenia w zasadzie dotknęły tylko muzułmańskich właścicieli, którzy posiadali tam najwięcej ziemi. Na mocy zarządzeń z lat 1920–1926 w regionie mogły działać gospodarstwa o maksymalnej wielkości 10 hektarów ziemi uprawnej. Większe nieruchomości (a były wśród nich i takie, które miały po kilka tysięcy hektarów) wywłaszczono, obiecując wypłatę państwowych rekompensat dla właścicieli. Średnia cena za grunty rolne była wyższa od wyznaczonych w innych rejonach Grecji, ponieważ tamtejszą ziemię uznawano za żyzniejszą. Do 1930 r. państwo przejęło 226 tysięcy hektarów, z czego połowę stanowiły grunty leżące odłogiem. Źródłem niezadowolenia były kwestionowane przez muzułmanów szacunki wartości poszczególnych gruntów i opóźnienia w płatnościach. Właściciele wywłaszczonych ziem krytykowali sposób wypłacania rekompensat w oprocentowanych bonach skarbowych, które szybko traciły na wartości z powodu inflacji⁴⁰.

W grudniu 1924 roku strona grecka i turecka przedstawiły odrębne raporty na temat sytuacji mniejszości tureckiej w Tracji i greckiej w Stambule, a komisja mieszana zarządziła kolejne badania w tej sprawie, które realizowano aż do 1928 roku. Wynikało z nich, że muzułmanie bardzo ucierpieli ekonomicznie z powodu akcji osad-

³⁸ Ibidem, R. 1696, 41/4297 (Memorandum władz greckich; 5.03.1925).

³⁹ Ibidem, R.1697, dok. nr 41/40816, (28.05.1925).

⁴⁰ J. Dalègre, *Réfugiés en Grèce*, s. 18.

niczej, która była nastawiona wyłącznie na prawosławnych Greków i wykluczała inne grupy ludności. Najwięcej nieporozumień odnotowywano na obszarach równinnych, gdzie istniał największy nacisk osadniczy ze strony greckiej. Władze przyznawały, że doliny Evros, Komotini i Ksanthi były głównym celem działań obliczonych na, jak to określano, rozwijanie nowoczesnych form gospodarowania. Były urodzajne, zaopatrzone w podstawową infrastrukturę, skomunikowane z ośrodkami miejskimi. Inaczej było w rejonach górskich, gdzie istniały ograniczone zasoby ziemi uprawnej i panował klimat niesprzyjający intensywnej działalności rolnej. Osiągane tam plony ledwo wystarczały, aby wyżywić dotychczasowych mieszkańców⁴¹. Gospodarstwa należące do muzułmanów utożsamiano z rolnictwem tradycyjnym, ekstensywnym i samowystarczalnym, które nie było w stanie sprostać potrzebom wynikającym ze wzrostu liczby ludności.

W raportach wysłanników Ligi Narodów z lat 1923–1928 zwracano uwagę na liczne napięcia pojawiające się między muzułmanami a grecką ludnością napływową. Choć służby porządkowe nie identyfikowały tych zdarzeń z konfliktami o podłożu etniczno-religijnym, to jednak zdaniem zewnętrznych obserwatorów stosunkowo często dochodziło do rękoczynów i wymiany obelg między przedstawicielami różnych społeczności. Według muzułmańskich gospodarzy Grecy, żyjący w ich domostwach i obejściach, niejednokrotnie dawali upust pogardzie wobec tradycji islamu, hodując np. trzodę chlewną lub ostentacyjnie przeszkadzając w kultywowaniu różnych obyczajów religijnych⁴². Jak pisał w połowie listopada 1924 roku jeden z przedstawicieli komisji mieszanej, w wielu miejscach w Tracji Zachodniej wyczuwało się nerwowość wynikającą z przymusu współżycia pod jednym dachem społeczności, które różniły się od siebie zwyczajami, religią i stosunkiem do ówczesnej rzeczywistości. Przymus wspólnego zamieszkiwania z uchodźcami był odbierany przez jego muzułmańskich rozmówców jako przejaw dyskryminacji na tle ekonomicznym i religijnym⁴³. W innym raporcie stwierdzono, że prawie wszyscy przedstawiciele społeczności muzułmańskiej, przepytывani przez sprawozdawców, deklarowali chęć opuszczenia regionu a także Grecji ze względu na pogarszające się warunki życia i poczucie bezbronności wobec poczynań administracji. Wysłannicy Ligi Narodów zwracali uwagę, że grecka akcja osadnicza naruszyła wcześniejsze granice między tradycyjnymi wspólnotami zamieszkującymi Trację Zachodnią, prowadząc do utrwalenia rozwiązań zapewniających monopolistyczną pozycję jednej grupy narodowej, czyli Greków. Nie zadbano o stworzenie warunków, które mogłyby sprzyjać stopniowej integracji muzułmanów z grecką większością. W niektórych raportach z krytycyzmem stwierdzano, że z biegiem lat tymczasowe schronienia dla uchodźców, przymusowo udostępnione przez

⁴¹ SDN FN, R.1696, dok. nr 41/40816 (Memoranda tureckie i greckie nt. Tracji z grudnia 1924 r.); ibidem, R.1696, dok. nr 41/42797 (memorandum greckie z 5.03.1925), R.1696, dok. nr 41/42772 (memorandum tureckie z 6.03.1925); R.1796, dok. nr 41/43297 (raport końcowy z 29.11.1925).

⁴² Ibidem, R.1696, dok. nr 41/44247; 41/40902.

⁴³ Ibidem, C.774, 1924. I (*Minorités de race turque en Thrace occidentale*, 23.12.1924).

muzułmańskich właścicieli, przechodziły na własność przybyszów, przy wsparciu ze strony greckich władz i sądów⁴⁴. Uwadze obserwatorów nie umknęły także kwestie natury psychologicznej. Zwracali oni uwagę, że wielu muzułmanów czuło się osaczonych przez grecką propagandę, akcentującą ogólnonarodowy wydźwięk działań osadniczych, podejmowanych w rejonie należącym do tzw. Nowej Grecji. Zgodnie z tą retoryką grupy, które nie identyfikowały się z etnosem i kulturą grecką należało pozbawić wpływu na funkcjonowanie państwa oraz społeczeństwa, zepchnąć na margines życia społeczno-gospodarczego. Dalekosiężnym rezultatem „rewolucji osadniczej” w Tracji Zachodniej było również dalsze rozbiecie spistości poszczególnych wspólnot muzułmańskich, które miały funkcjonować w izolacji i być podporządkowane kontroli ze strony greckich władz. Rozwiązania te tłumaczono koniecznością osiągnięcia liczebnej i organizacyjnej przewagi przez ludność grecką w rejonie przylegającym do granic państwowych, które były kwestionowane przez sąsiadów. W tak zdefiniowanej rzeczywistości brakowało miejsca dla działań mogących sprzyjać integracji mniejszości muzułmańskiej z żywiołem greckim, chociażby na poziomie lokalnym⁴⁵.

Sytuacja geopolityczna Tracji Zachodniej po I wojnie światowej a następnie klęsce armii greckiej w wojnie z Turcją w 1922 roku, odcisnęła piętno na wszystkich mieszkańcach regionu. Na obszarze, który do początku XX wieku stanowił element tradycyjnej Tracji, doszło do swoistego „kryzysu założycielskiego”, który legł u podstaw ukształtowania się współczesnych relacji społecznych, etnicznych, demograficznych i ekonomicznych. Odniesienia te tworzyły się w obliczu konkretyzacji greckiej kontroli cywilno-wojskowej, masowych ruchów migracyjnych i aktywności sił międzynarodowych, które w pierwszej połowie lat 20. XX wieku pełniły rolę tymczasowego administratora oraz organizatora życia na tamtejszym obszarze. Miejscowy system odniesień postanowiono oprzeć na pokojowej koegzystencji dwóch wspólnot religijno-kulturowych, faworyzując jednak pozycję ludności grecko-prawosławnej. Rozwijanie współpracy o wydźwięku regionalnym było niepożądane z uwagi na grecką politykę wewnętrzną i zagraniczną. Trację Zachodnią postrzegano jako region przygraniczny o szczególnym znaczeniu dla bezpieczeństwa państwa, który miał stanowić barierę dla antygreckich żądań formułowanych przez Bułgarię i chronić Grecję przed ewentualnymi konfliktami z Turcją. Naczelnym zadaniem władz było utrzymanie kontroli nad ludnością, którą uznawano za niepożądaną z punktu widzenia interesów państwa, ale której nie można jej było usunąć, ponieważ wiązałoby się to z poważnymi komplikacjami dla Grecji. W rezultacie zachodniotrackie pogranicze funkcjonowało pod presją uwarunkowań o charakterze geopolitycznym, co przekładało się na dominację centralnej administracji oraz wojska w każdym aspekcie życia publicznego. Tamtejsza ludność, miejscowa, jak i nowo osiedlona, dostosowywała się do tych realiów, nie zapominając jednak o swojej tożsamości. Wioski i osiedla z miesz-

⁴⁴ Ibidem, R.1696, dok. nr 41/44247; 41/40816.

⁴⁵ Ibidem, R.1697, dok. nr 41/43297; 41/40816 (28.05.1925).

kańcami o zróżnicowanych korzeniach: turecko-muzułmańskich, słowiańsko-muzułmańskich kultywowały pamięć o swoim rodowodzie i tradycjach, nie wykraczając jednak poza granice wspólnot lokalnych. Także w ramach greckiej ludności ukształtowały się swoiste mikroświaty kulturowe, czerpiące z tradycji przywiezionych przez uchodźców z Turcji czy Bułgarii.

Strona grecka a także przedstawiciele służb międzynarodowych postrzegały Trację Zachodnią jako obszar, który należało na nowo skolonizować w myśl koncepcji zmierzającej do stworzenia mechanizmów zapewniających stabilną sytuację w niepewnym geopolitycznie rejonie przygranicznym. Muzułmanów traktowano jako naturalnych sprzymierzeńców sąsiedniej Turcji, którzy mogli naruszyć kruchą równowagę sił, opartą na logice porządku wersalskiego. Ponieważ ze względu na międzynarodowo gwarantowaną autonomię religijną nie można ich było zasymilować z grecką większością, doprowadzono do ich odizolowania i systemowej marginalizacji. Zróżnicowane pod względem kulturowym i językowym społeczeństwo muzulmańskie zostały zamknięte w religijnym gettocie, infiltrowanym przez greckie instytucje i urzędników. Życie publiczne w regionie zostało zmonopolizowane przez przedstawicieli ludności greckiej, mniejszość muzulmańska została praktycznie pozbawiona wpływu na jego ówczesne sprawy. Muzułmanie organizowali się we własnych gminach religijnych, lokalnych szkołach, klubach, spółdzielniach i innych instytucjach życia codziennego, funkcjonując w dystansie wobec oficjalnych odniesień społeczno-kulturowych.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne i opublikowane

- Archives de la Société des Nations, Fonds Nansen*, C. 1128, R. 1696, R.1697, R.1796, C.774.
 Diplomatio kai Istoriko Arheio (Arheio tou Ypourgeiou Exoterikōn) [*Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο (Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών)*], AAK/kA (Μακεδονικά),teczka 48, 51, 53.
 Geniki Statistiki Ypiresia tis Ellados, Statistika apotelesmata tis apografis tou plithysmou tis Ellados tis 15–16 Maiou 1928, Athina 1923 [*Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15–16 Μαΐου 1928*, Αθήνα 1933].
 Ypourgeion Ygieinis, Pronoias kai Antilipseos, Tmima Statistikis, Apografi prosfygōn energitheisa kat' Aprilion 1923, Athina 1923 [*Υπουργείον Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, Τμήμα Στατιστικής, Απογραφή προσφύγων ενεργηθείσα κατ' Απρίλιον 1923*, Αθήνα 1923].

Opracowania

- Aarbakke V., *The Muslim minority of Greek Thrace* [praca doktorska], Bergen 2000.
 Barwiński W., *Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym — zarys problematyki*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2022, t. 4, s. 11–23.
 Bethemont J., *Effets de frontière en Thrace occidentale*, „Géocarrefour” 2002, t. 77, nr 4, s. 367–376.
 Dalègre J., *La Thrace Grecque. Populations et territoire*, Paris 1977.
 Dalègre J., *La Thrace grecque, région frontière* „CEMOTI” 1994, t. 17, s. 133–153.
 Dalègre J., *Réfugiés en Grèce: la Thrace occidentale 1922–1928*, „Cahiers balkaniques” 2016, t. 44, s. 1–22.

- Fotiadīs K., *Ἡ ἐγκatastasī tōn prosfygōn stī Dytikī Thrakī. Ἡ symviōsī tōn Xristianōn kai Mousoulmanōn Ellinōn, 1919–1930*, Alexandroupolī 1995 [Φωτιάδης Κ., *Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Δυτική Θράκη. Η συμβίωση των Χριστιανών και Μουσουλμάνων Ελλήνων, 1919–1930*, Αλεξανδρούπολη 1995].
- Geragas K., *Anamnīseis ek Thrakīs 1920–1922*, Katerinī 2005 (reprint oryginalnego wydania z 1925 r.) [Γεραγὰς Κ., *Αναμνήσεις εκ Θράκης 1920–1922*, Κατερίνη 2005].
- Hristos I., *Ἡ Thrakī apeiletai. Aporrītī allilografia. Tourkikī stratigikī mystikī polityki, meionotikes omades*, Athīna 2018 [Χρήστος Η., *Η Θράκη απειλείται. Απόρρητη αλληλογραφία. Τουρκική στρατηγική, μυστική πολιτική, μειονοτικές ομάδες*, Αθήνα 2018].
- Kalantzīs G.X., *Ἡ apografi ton plīthysmōn tīs dytikīs Thrakīs apo to diasymmahiko kathestōs to 1919, „Deltio Kentrou Mikrasiatikōn Spoudōn” 2008*, t. 15, s. 337–354 [Καλαντζής Γ.Ξ., *Η απογραφή των πληθυσμών της δυτικής Θράκης από το διασυμμαχικό καθεστώς το 1919*, „Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών” 2008, τ. 15].
- Katsapīs K., *Antiparatheseis anamesa se gīgeneis kai prosfyges stīn Ellada tou Mesopoleμου [w:] Pera apo tīn Katastrofi. Mikrasiates prosfyges stīn Ellada tou Mesopoleμου*, red. Γ. Τζεδόπουλος, Athīna 2003, s. 104–126 [Κατσάπης Κ., *Αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε γηγενείς και πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου [w:] Πέρα από την Καταστροφή. Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, εκδ. Γ. Τζεδόπουλος, Αθήνα 2003, σ. 104–126].
- Katsikas S., *Islam and nationalism in modern Greece, 1821–1940*, Oxford 2021.
- Klapis A., *Research Note: American Initiatives for the Relief of Greek Refugees 1922–1923*, „Genocide Studies and Prevention: An International Journal” 2011, t. 6, nr 1, s. 98–105.
- Kōstopoulos T., *To „Makedoniko” tīs Thrakīs. Kratikoi σχεδιασμοί για τους Πομάκους*, Athīna 2009 [Κωστόπουλος Τ., *Το „Μακεδονικό” της Θράκης. Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους*, Αθήνα 2009].
- Markellos A., *Apo to parelthon kai eis to mellon [w:] G. Drakopoulou, Levkōma Thrakīs-Makedonias, Thrakikī Stoa, Komotīnī 1932*, s. 47–50 [Μαρκέλλος Α., *Από το παρελθόν και εις το μέλλον [στο:] Γ. Δρακόπουλου, Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας, Θρακική Στοά, Κομοτηνή 1932*, σ. 47–50].
- Markova M., *B’lgarite v Zapadna Trakija — granici i identičnosti, XIX vek – 30-te godini na XX vek, Sofija 2021* [Маркова М., *Българи в Западна Тракия — граници и идентичности, XIX век – 30-те години на XX век*, София 2021].
- Mihaīlidīs I., *Metakinīseis slavoφōnōn plīthysmōn (1912–1930). O polemos tōn statistikōn*, Athīna 2003 [Μιχαηλίδης Ι., *Μετακινήσεις σλαβόφωνων πληθυσμών (1912–1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Αθήνα 2003].
- Nedeltchev Ch., *Le problème de la Thrace occidentale*, Paris 1943.
- Oğuz Ç., *Reality of the Magic of the East: Hemingway on the Greco-Turkish War and the Refugee Procession in Eastern Thrace*, „Diacronie. Studi di storia contemporanea” 2019, t. 40, nr 4, s. 1–16.
- Papadopoulos N., *Ἡ ἐγκatastasis ton prosfygōn [w:] G. Drakopoulou, Levkōma Thrakīs — Makedonias, Thrakikī Stoa, Komotīnī 1932*, s. 165–169 [Παπαδόπουλος Ν., *Η εγκατάσταση των προσφύγων [στο:] Γ. Δρακόπουλου, Λεύκωμα Θράκης — Μακεδονίας, Κομοτηνή 1932*, σ. 165–169].
- Paszkievicz J., *Prawna i polityczna identyfikacja mniejszości muzułmańskiej w Grecji w latach 1923–1941 [w:] Śladami Mistrza. Prace z historii najnowszej dedykowane Profesorowi Antoniemu Czubińskiemu*, red. S. Sierpowski, Poznań 2013, s. 209–220.
- Pentzopoulos D., *The Balkan exchange of minorities and its impact upon Greece*, Paris 1962.
- Schultze J.H., *Neugriechenland, Eine Landeskunde Ostmakedoniens und Westthakiens mit besonderer Berücksichtigung der Geomorphologie, Kolonistensiedlung und Wirtschaftsgeographie*, „Petermanns Mitteilungen” 1937, nr 233, ss. 447.
- Sergīs M.G., *George Divine Treloar: o Armostīs tīs Koinonias tōn Ethnōn kai ī prosfora tou stīn apokatastasī tōn ellinōn prosfygōn stī Thrakī (1923–1926) [w:] Anaparastaseis kai apohōrismoι. Timītikos tomos stī mnīmī tīs Marthas Pyliā, Komotīnī 2015*, s. 329–351 [Σέργης Μ.Γ., *George Divine Treloar: ο Αρμοστής της Κοινωνίας των Εθνών και η προσφορά του στην αποκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων στη Θράκη (1923–1926) [στο:] Αναπαραστάσεις και αποχωρισμοί. Τιμητικός τόμος στη μνήμη της Μάρθας Πύλια, Κομοτηνή 2015*, σ. 329–351].

- Vakalopoulos K., *Ī thrakikī exodos 1918–1922. Apo tī genoktonia, tīn palinnostísī, to Tagiariko kathestōs kai tīn apeleutherosī, sto deuterō xerisōmo*, Stamoulīs, Thessalonikī 2003 [Βακαλόπουλος Κ., *Η θρακική έξοδος 1918–1922. Από τη γενοκτονία, την παλιννόστηση, το Ταγιάρικο καθεστώς και την απελευθέρωση, στο δεύτερο ξεριζωμό*, Θεσσαλονίκη 2003].
- Vukov V., *Resettlement waves, historical memory and identity construction: the case of Thracian refugees in Bulgaria* [w:] *Migration in the southern Balkans. From Ottoman territory to globalized nation states*, red. H. Vermeulen, M. Baldwin-Edwards, R. van Boeschoten, New York–Dordrecht–London 2015, s. 63–84.
- Wille Ch., Gerst D., Krämer H., *The Multiplication of border methodology*, „UniGR-CBS Thematic Issue” 2021, t. 6, s. 17–27.
- Zafeirīs K.N., *Ī Thrakī kata tīn apografī tou 1928: megethos kai domī tou plīthysmous* [w:] ‘Opseis tīs Istorias kai tou Politismou tīs Thrakīs, Komotīnī 2015, s. 391–420 [Ζαφείρης Κ.Ν., *Η Θράκη κατά την απογραφή του 1928: μέγεθος και δομή του πληθυσμούς* [στο:] *Όψεις της Ιστορίας και του Πολιτισμού της Θράκης*, Κομοτηνή 2015, σ. 391–420].

